

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A MAGYARORSZÁGI LOVAGSÁGRA VONATKOZÓ NÉHÁNY ADAT ÉRTELMEZÉSÉRŐL

(Filológia és hadtörténet)

Az utóbbi években megújult érdeklődés fordult az Árpád-kori nehézlovasság, nehézfegyverzetű harcosréteg kérdése felé. Ennek jelei Borosy András összefoglalója a Magyarország hadtörténete c. szintézis első kötetében és tanulmánya a Mályusz Elemér-émlékkönyvben.¹ Jellemüket tekintve rendszerező áttekintések születtek, felmérve a forrásbázis és a szakirodalom e szempontból hasznosítható megállapításait, utalásait. Jelen írásunk ezeknek a tanulmányoknak a sorát igyekszik két, a lovagi lánzzsartartásra és a felövezésre vonatkozó adatcsoport bemutatásával gyarapítani.

1. A miles

„Du nennest ritter; waz ist daz?” — kérdezi Parszifal Wolfram von Eschenbach művében, mire az idősebb lovag válasza: „az, akinek Arthur király megadja a lovagi elnevezést, „ritters namn”, mivel azt lovagi életvitelével, „ritters art”, kiérdemelte. A mai történészek szívesen idézik ezeket a sorokat, hogy a lovagsággal kapcsolatos bizonytalanságukat történelmi-irodalmi példával támasszák alá.² Valóban, a nehézségek jó része azzal kapcsolatos, hogy a lovagság létrejöttére, kialakulására az elsődleges forrásokat az irodalmi alkotások, lovagregények, eposzok nyújtják, míg a történelmi forrásokban — főleg a középeurópaiakban — szükséztől, sokszor nehezen értelmezhető híradásokat találhatunk.

Maga a lovag jelentésű latin szó, a *miles* jelentés-alakulásának — változásainak a nyomon követése sem kisebb probléma. Az antikvitás egyértelmű katona szava a középkorra elvesztette korábbi egyértelműségét, kizárólagos hadviselő jelentését, fennmaradását is jórészt bibliai előfordulásának köszönhette. Nyugat-Európában a XI. századra erősödik fel ismét katonai jelentésmezője, jelenthetett olyan katonát, aki vazallusként seniora szolgálatában látott el katonai feladatokat. Erős maradt azonban a szó szolgálati, ministerialis jelentése. Végül egyes esetekben jelenthette magát a sereget (*exercitus*).

A *militia* szó is hasonló utat járt be. Jelentette a katona, miles által teljesített háborús szolgálatot, függetlenül attól, hogy a miles milyen jogállású volt. Jelentette továbbá a nemesi kíséretet (*Gefolgschaft*) és a miles harmadik értelmének megfelelően a hadsereget magát is. A miles — lovag jelentés — azonosításkor a nehéz fegyverzet megjelenése sem lehet használható kritérium, mivel Nyugat-Európában a lovasok már a Karoling-kortól kezdve nehéz fegyverzetrel ellátva harcoltak, fegyverzetükkel már a kalandozó magyarok is találkozhattak mind Merseburgnál, mind a Lech-mezei csatában.³ A miles és a (nehéz)lovas összekapcsolódása is csak lassan alakult ki.

1 Technikai okokból az anyaggyűjtést 1984-ben zártuk. Borosy A.: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. I. k. (Főszerk. Liptai E.) Bp., 1984. 13—56. o.; *uő.*: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. (Szerk. H. Balázs É.—Fügedi E.—Maksay F.) Bp., 1984. 47—59. o.; Korábról l. *uő.*: A XI—XIV. századi magyar lovasságról. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. (1962) 119—174. o.

2 Pl. Borst, Arno: Das Rittertum im Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit. In: Das Rittertum im Mittelalter. Wege der Forschung (a továbbiakban — WdF.) Bd. 349. Darmstadt, 1976. 212. o. (*Saeculum* 10 [1959] 213—231. o.)

3 Kurez Agnes: A magyarországi lovagi kultúra kérdései. Bp., 1976. Kandidátusi ért., kéziratban; *Johrendt, Johann*: „Milites” und „militia” im 11. Jahrhundert in Deutschland. In: Das Rittertum im MA. WdF. Bd. 349. 420—436. o.

Először a X. században említik szembeállítva a gyalogsággal (milités peditesque, Richer von St. Remy), illetve Widukind értelmezi a két fogalmat bizonyos következetességgel összetartozónak. A hazai okleveles gyakorlatban erre XIII. századi példákat találunk.⁴

2. Haditechnikai változások. A lándzsa

Az Árpád-kori lovagi hadviselés megítélése érdekes múltra tekinthet vissza. A kiegyezés után, a nemzeti tudományok újjászületése idején az évtizedes mulasztásokat behozni kívánó történészek figyelmét sem kerülte el a hadtörténet. (L. Salamon Ferenc beszédét 1877-ben a Magyar Történelmi Társulatban.)⁵ A nemzeti történelem kontinuitását keresve az évszázadokat átfogó és életető nemzeti szellemet a hadtörténelemben is megpróbálták kimutatni. Erre magától kínálkozott a könnyűlovas harcmodor, amihez a magyarság annyi sikere kapcsolódott (kalandozások, végvári harcok, huszárok). Ezzel együtt pedig a megalázó vereségeknek is meg lehetett találni az okozóját: az ősi könnyűlovas hagyományok cserbenhagyása, valamiféle nyugati importeszmével való felcserélése csak bajt hozott. Sőt, „az egy, a mivel fölényünket tanúsítottuk, a magyar hadviselés volt — írja Ipolyi Arnold a »Magyar hadtörténelem tanulmányá«-ban, majd így folytatja — ...hadseregünk [ti. a középkori könnyűlovasság] e tekintetben a mai újabb harcmodornak és hadművészetnek, ha ebből az egy tüzérséget kivesszük, közel színvonalán állott”. Az idegenszerű hadszervezet a felelős az 1167., az 1241. és az 1526. évi kudarcért.⁶

Ipolyi eljárását Bárczay Oszkár nagy hadtörténetében már nem alkalmazta olyan merevséggel, de a magyar seregek Árpád-kori vereségeinek okát ő is a nemzeti géniusztól idegen, jövevény hadviselési mód átvételében látta. Ennek megfelelően a magyarországi lovagi hadviselésről mindketten csak annyit írtak, amennyi az eszményített ősi taktikával való ellentételezéshez szükségesnek mutatkozott. „Csak a keleti népek, ... akiknél a lovagiságnak nevezett betegség nem fészkelte be magát, ismerték és alkalmazták úgyiszólván mindig azon alapelveket, melyek a stratégiát és taktikát teszik, s mindig megverték az igazi katona karikatúráját, a lovagot...”⁷

A hazai lovagság meglétét, társadalmi és hadtörténelmi jelentőségét Erdélyi László (1915, 1922) mellett a kiváló hadtörténész Tóth Zoltán (1924 stb.) bizonyította számos tanulmányában.⁸ Munkásságukkal a lovagság jelentőségéről folyó vita lezárult, inkább annak arányairól folyt tovább. Elhárult az akadály a hazai haditechnikai fejlődésnek az európaiba való beillesztése, az azzal való összevetés elől.⁹

A lovagi fegyverzet támadó fegyverét, a lándzsát kívánjuk további fejtegetéseinkben szembeveteni az írott forrásokkal, s ha lehet, utalni a képi ábrázolásokra. A lovagi párharcnak is fő fegyvere, először a lándzsával (vagy lovagi öklelőfával) küzdenek meg, utána karddal (vö. 1167. évi magyar — bizánci ütközet leírásával). A kardnak pedig a lovagi rituálékon szintén nagy szerep jut; mind a felővezésben, mind a lovagvá ütésben. A fegyverzetben a XII. században végbement változások (lándzsa, kard, sisak, páncéltat, pajzs, nyereg, kengyel) [közül nyelvileg a lándzsahasználat átalakulását tudjuk bemutatni, a karddal pedig mint a felővezési szertartás részével foglalkozunk.

A magyarországi középkori lovagi hadviselés máig leghíresebb tárgyi emléke a kigyópusztai csaton ábrázolt lovagi párviadal. Tóth Zoltán bravúros elemzéssel azonosította és datálta a fegyverzetet a XIII. század második felére. A tornajeleneten ugyanis két teljes fegyverzetű lovas harcol karddal, csöbórsisakban, keleties bő köpenyben; pajzsakon és fegyvernőkeik zászlós kopján címereik pólyái láthatóak. Tóth Zoltán következtetése, hogy a csat a magyar harcok XIII. századi külsejét örökítette meg, elfogadható, azzal a feltétellel, hogy az akkori harcosok nem csak

4 A miles és a lovas fogalmak összekapcsolódására l. *Bumke, Joachim*: Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert. Heidelberg, 1964. (Beihefte zum Euphoriion, Heft 1.) 51. o.; A lovagságról általában l. *Delbrück, Hans*: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Berlin, 1923. Bd. III. 239—328. o.; *Flori, Jean*: L'idéologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie. Paris, 1983. A miles-probléma magyarországi vonatkozásaira l. *Borosy A.*: XI—XII. századi magyarországi lovagságról. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. (1974) 3—25. o.; *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n.; *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyszáll kialakulása Magyarországon. Bp., 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új s. 100.)

5 *Ipolyi A.*: A magyar hadtörténelem tanulmánya. In: Magyar történelmi és egyháztörténeti tanulmányok. Bp., 1887. 106. o.

6 *Ipolyi A.*: i. m. 109., 142—143., 161., 171., o.; *uő.*: Történelem és a magyar történeti szellem. In: Egyház, műveltség, történetírás. (Vál. Rottler F.) Bp., 1981. 159. o. A lovagság európai historiográfiájára *Borst, A.*: Einleitung zur Forschungsgeschichte. In: Das Rittertum im MA. WdF. Bp., 349. 1—16. o.

7 *Bárczay O.*: A hadügy fejlődésének története. Bp. 1895. II. k. 449. o., id. *Borosy A.*: A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 129. o.

8 *Erdélyi L.*: Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Klny. Bp., 1915. (*Történeti Szemle*, 1915.); *uő.*: Árpád-kor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története 1301-ig. Bp. 1922.; *Tóth Z.*: Mátyás király idegen zsoldoserege. Bp., 1924. Bevezetés.; *uő.*: A hadakozó nép. In: Magyar Művelődéstörténet. (Szerk. Domanovszky S.) Bp., é. n. I. k. 249—284. o.

9 Az Árpád-kori magyar hadseregben a lovagság arányáról folyt vitáról áttekintést ad *Borosy A.*: A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 133—137. o.; *uő.*: A lovagi haditechnika... 43—54. o.

nehéz fegyverzetűekből álltak.¹⁰ A megállapítást az okleveles és elbeszélő források adatai hitelesítik, magát a tárgyat eddig nem sikerült egyértelműen erezedetni. Tekintettel arra, hogy kun, minden bizonnyal kun előkelő sirjából került elő, lehet hazai, királyi udvari munka, bár nagy valószínűséggel import áru, amelyet a kunok a Balkánról hozhattak magukkal második beköltözésük alkalmával (1246), (Pálóczy Horváth András).¹¹

A csat előkerülésének körülményei további észrevételek megtételére is lehetőséget adnak. Kun sirból való előkerülése nem véletlen, a sírokból előkerülő sodronypáncél töredékek arra engednek következtetni, hogy a kun vezető réteg és kísérete a XIII. században a nehezebb védőfegyverzet nem egy elemét (vassisak, vért -fémlemezek) használta, amint azt a későbbi Szent László legenda falfestményei is mutatják.¹² E leletek tovább árnyalják a nehéz fegyverzet XIII. századi hazai alkalmazásának a kérdését. Ám az is látható, hogy csak a csat alapján messzemenő következtetéseket nem szabad levonni.

A lovagi haditechnikáról, harci gyakorlatról már számos feldolgozás született a magyar történetírásban. 1945 után Borosy András tekintette át két tanulmányban: „A XI—XIV. századi magyar lovasságról” (1962) és „A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban” (1984) címmel.¹³ Az ezekben a tanulmányokban leírtakat alapvetőnek tekintjük, a kiadott Árpád-kori okleveles anyag alapján mégis megkísérüljük az oklevelekből nyerhető filológiai ismereteknek és a fegyvertörténeti-haditechnikai vizsgáldások eredményeinek a még pontosabb közelítését egymáshoz, pontosabb képet nyerve így a magyarországi XII. és XIII. századi Árpád-kori harcmodor egészére vonatkozóan.

Borosy első, 1962-es tanulmányában figyelemre méltó megállapításokat tesz a dőfözlándzsa megjelenésének a jelentőségéről Nyugat-Európában, majd pedig a XIII. századi okleveleknek a nehéz fegyverzetű lovasságra vonatkozó részleteiről.¹⁴ Későbbi tanulmányában (1984) a korábban leírtakhoz képest szempontunkból egy újabb részlettel szolgál, egy oklevél alapján lovagi fegyverzetű hadrend (acies) meglétéről tesz említést.¹⁵

Kurcz Ágnes mindmáig kiadatlan kandidátusi disszertációjából képet kaphatunk arról, hogy megfelelő forrásanyag hiányában milyen nehézséggel jár a nyugat-európai értelemben nem létező lovagság magyarországi jelenlétének a kimutatása, kialakulásának a nyomon követése, korszakhoz kötése. Előre bocsátva, hogy magunk is csatlakozunk azokhoz a nézetekhez, miszerint Magyarországon nem volt igazi lovagi réteg, mégis megpróbálkozunk az említett kérdésekhez közelebb kerülni a lovagi felszerelés és hadviselés felől, mivel bizonyos körben számolhatunk a lovagi hadművészet, szűkebben a lovagi kultúra ideológiai elemeinek a megjelenésével.¹⁶

Lefebvre des Noëttes, Schmittthener és sok más kutató véleményét követve a lovagi taktika és haditechnika fejlődésében a XII. századra tehetjük a fordulópontot. Valóban a század első fele az az időszak, amikor a lovasságból kiválik a szűkebb értelemben vett lovagság. A lovagok már nem alkalmasak többé bármiféle harci feladat végrehajtására, elsősorban megmerevedő taktikájuk és fegyverzetük súlyának a növekedése miatt.¹⁷

A szakirodalomban a XI. sz. legvégére, a XII. század első felére teszik az európai haditechnika egyik jelentős átalakulását: módosulnak a lándzsa méretei, megváltozik a lándzsatartás, a lovagok azt a hónaljuk alá szorítva tartják. A lándzsavetés helyébe a lándzsatorés lépett. A perzsa eredetű lándzsatartást kezdetben frank, vagy sváb harcmodornak nevezték. A lándzsák használatának az eredményességét a nyél meghosszabbításával és megerősítésével érték el: az átmérő a kb. 3,3 cm-ről 4,5 cm-re, a hossza pedig 4 méterről 5 méterre növekedett. A megnehezült lándzsával való dőfészkor szükség volt a ló és lovasa együttes erejére, ami a nyereg és kengyel tökéletesítését idézte elő. Nem véletlen, hogy a magas kápájú nyergek is a XII. század első évtizedeiben tűnnek fel. Majd 1170 körül a nyereg hátsó kápája tovább változik, magasodik, szélesedik és az első kápával vályúszerűen, még biztosabban fogja közre a lovat. Az előrefeszített lándzsával üldözés, az ellenfélnek lándzsa-hosszra való megközelítése szólásszerű kifejezéssé alakult („pleine sa hanste” és l. Szent László legenda).¹⁸

10 Tóth Z.: A kigyópusztai csat jelentősége. In: *Turul*, 47. (1933) 11—17. o.; továbbá *Éri István*: Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. In: *Folia Archeologica*, 8. (1956) 139-passim.; *H. Kolba Judá*: Epigráfiai adatok a kigyópusztai öv kormeghatározásához. In: *Folia Archeologica*, 15. (1963) 77—85. o.

11 Pálóczy Horváth A.: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. In: *Archeologiai Értesítő*, 109. (1982) 97. o.

12 Uo. 90—95. o.

13 L. az I. jegyzetet.

14 A dőfözlándzsa l. Borosy A.: A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 126—127. o.; A szerző annak magyarországi használatára *Hermann Meynert* művét idézi; *Das Kriegswesen der Ungarn*. Wien, 1876.

15 Borosy A.: A lovagi haditechnika, 54. o.

16 *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György*: Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. Bp., 1957. 220. o. passim.

17 *Lefebvre des Noëttes*: L'attelage. Le cheval de selle à travers les âges. Paris, 1931. Tom. I. 240. o. passim.; *Schmittthener, P.*: Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte. Potsdam, 1930. 243—246. o. id. Borosy A.: A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 127—128. o.

18 A haditechnikai változásokra *Boenheim, Wendelin*: Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890. A lándzsára 311—312. o., a nyeregről-kengyelről 197—199. o.; *Giriot, Victoria*: Techniques guerrières en Catalogne féodal: le manèment de la lance. In: *Cahiers de civilisations médiévales*, 23. (1985) 35—43. o.; *Ross D. J. A.*: L'originalité de „Turöldus”: le manèment de la lance. In: *Cahiers de civilisation médiévale*, 6. (1963) 127—138. o. A lándzsahossz jelentésű „pleine sa hanste”-ra *uő*: *Medium Aevum*, 20. (1951) 1—10. o.; A László legendára *Scriptores rerum Hungaricarum* (a továbbiakban — SRH) (Ed. E. Szentpétery) Bp., 1937. Tom. I. 368. o.

A haditechnikai változás a képzőművészeti ábrázolásokon jól nyomon követhető. Megfelelő ikonográfiai forrásanyag megléte mellett a fontos technikai változás néhány évtizedre korlátozható. Katalóniában közel egykorú bibliák ótestamentumi háborús jelenetei, templomi domborművek és faliképek alapján 1040 körülre sikerült időzíteni. Jól látható, hogy a hagyományos „karoling” lándzsák hegyéről is eltűnik a keresztvas, a vasjej megvastagszik és szögletesebb lesz.¹⁹ Magyarországon 1301-ig szempontunkból felhasználható kódex-illuminációval nem rendelkezünk. Pedig a Salzburgban a XII. század második negyedének második felében festett Admonti biblia, amely még a XII. században Magyarországra került, már jól mutatja a lovas harcokban végbe ment változást. A Szent László legenda legkorábbi ábrázolásai is (Gelence, Kakaslomnic) csak a XII. és XIII. század fordulójáról illetve az azt követő évekből valók. A ciklus üldözésképpen természetesen lovagi jelenetet pillanthatunk meg.²⁰ A lovaspecsétek valamivel korábbiak, Benedek bán alországbíró pecsétje 1221-ből, László somogyi comesé 1236-ból, majd jól ismert István ifjabb királyé 1257-ből.²¹

A lovagi lándzsás küzdelem XII. századi hazai meglétéről csakis elbeszélő forrásokból szerezhetünk tudomást. Nagy jelentőségű a Lajta menti 1146-os ütközet leírása Babenbergi Henrik és II. Géza között. A győztes magyar seregben a leírások alapján Belus bán körül kellett lennie egy nehéz fegyverzetű, lovagi módon harcoló magnak.²² Nicetas Choniates (†1213) történeti munkájában a magyar lovagi sereg vereségét írta le, 1167-ben Zimonyban. Leírásában már a lándzsatartás jellemző kifejezései is megjelennek: Dénes ispán a sereg élén lándzsáját rázva vezeti a támadást (hastam vibrabat, görögül még kifejezőbb: feszítette). Majd a lándzsák törése (hastis fractis) után a többi fegyverrel folytatják a harcot.²³

Az 1167-es ütközet leírásában a hadrend rögzítése is érdekes, jellemző a lovagi seregekre. A tudósítás szerint tagolatlanul, egy acies-t alkotva álltak fel az ütközetre, hihetetlen szorosan egymáshoz (aminek mértékét egy, az Iliásból vett hasonlat érzékelteti). Visszacsengenek a chanson de geste-ek szavai az olyan szorosan egymás mellett vonuló lovagokról, hogy egy kesztyűt sem lehet közöttük leejteni, vagy egy dárdát keresztül szúrni.²⁴ A XIII. században az acies mellett más taktikai formát is találunk: az antikvitásban is ismert éket (cuneus), ami jól megfelelt az új lándzsás harcmodornak. A cuneus további csoportos említése az isaszegi csatával kapcsolatos (cuneos turbare, vagy penetrare). Azt, hogy tudatosan választott taktikai formákról van szó, X. Alfonz kasztíliai király 1260-as rendelete igazolja. Ebben ugyanis megkülönbözteti az egyenes arconalat, az ék és a kör alakút. Megjegyzi, hogy az ék alakút akkor kell használni, ha az ellenfél van fölényben. Az ék úgy épül fel, hogy elől három lovas áll, a következők sorban mindig kétszer annyit harcos.²⁵ A zimonyi ütközetben Dénes ispán támadásában is az ék (cuneus) taktikára ismerhetünk (amit Choniates a „torony” szóval ad vissza), mint már Tóth Zoltán is észrevette.²⁶

A XIII. századi oklevél-narratiók szempontunkból igen jól hasznosíthatóak: bő példatárát nyújtják a személyes harcmodornak és az egyéni vitézségnek. A vizsgált harcmodornak a nyomai IV. Béla uralkodása alatt sokasodnak meg, megerősítve azt a hagyományos képet, amely a nehéz fegyverzetű harcosok állítását támogató királyról kialakult. Az oklevelekből kiragadott példák (nem teljes) sora a következők:

1235: IV. Béla Dénes fia Dénes érdemei felsorolásakor: vitézi tetteinek a leírása már a lovagi harcok terminológiájával történik. Béla seregében, Halics vára alatt, megpillantva egy, a várból kitörő harcost, elsőként rátört lándzsáját rázva (lanceam vibrans), súlyosan megsebesítve levette lováról a földre (deicere), ahol az ellenséges vitéz éltét be is végezte. A szóhasználat jellemző:

19 Cirlot, V.: i. m.; Gamber, Ortwin: Die Bewaffnung der Stauferzeit. In: Die Zeit der Staufer. Bd. III. Stuttgart, 1977.

20 *Wehli Tünde*: Az Admonti biblia. Bp., 1977. 14. kép.; A László legenda képeire I. Athleta Patriae. (Szerk. Mezey L.) Bp., 1980. I., VI., VII., X., XII.; I., 8., 13., 15–17., 20., 22., 27–30. képek. Megemlítendő a vizsolyi XIII. század végi Szt. György ábrázolás: *Radosay Dénes*: A középkori Magyarország falképei. Bp., 1954. 41. kép. A Szt. György ábrázolások lándzsás technikájára *Balogh József*: A magyarországi Szent György ábrázolások forrásai. In: *Archeológiai Értesítő*, 43. (1929) 136–140. o.

21 1221: *Fraknói Vilmos*: A legrégebbi magyarországi lovaspecsét. In: *Archeológiai Értesítő*, (1878). 6–10. o.; 1236: *Szendrei János*: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp., 1905. 31. o.; A lovaspecsétek áttekintése. *Kurcz Á.*: i. m. 206. o. és *Kumorovitz L. Bernát*: Az autentikus pecsét. In: *Turul*, 50. (1936) 45–68. o.

22 1146-ra: SRH I. 454. o. és *Gombos F. Albin*: Catalogus fontium. Bp. 1937. Tom. III. 1768. o.

23 *Moravcsik Gyula*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 286–290. o.; 242–245. o.; *Gombos F. A.*: i. m. Tom. II. 1693–194. o.

24 *Verbruggen, J. F.*: The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. Amsterdam—New York—Oxford, 1977. 72–76. o.

25 Alfonz rendeletét idézi *Köhler, Georg*: Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit. Breslau, 1889. Bd. III/2. 357. o. Az ékre no. 230–245. o. Hazai példák az ékalakzatokra: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (Ed. G. Fejér) (a továbbiakban — CD) VII/4. 137. o.; IV/3. 345. o. Hazai Okmánytár. (Kiad. Nagy I., Paur I.) (a továbbiakban — HO) VIII. 111. és 119. o.

26 *Tóth Z.*: A hadakozó nép, 278. o.; I. még *Erdélyi Gyula*: A magyarok hadi szervezete. Bp., 1942. 76. o.

a „deicere” ige a nyeregből való kivetés szava. Visszatérő a „lándzsáját rázva”, „lanceam vibrans” kifejezés is a lovagi módra történő támadás leírására (v. ö. 1167. évi csata leírása), bár a szó meghonosodásánál a szakirodalom antik olvasmány-hatásokkal is számol.

1244: IV. Béla Bogomirus comesnek: vitézen rázva lándzsáját behatolt a tatárok ékjébe (cu-neos penetrare).

1245: IV. Béla Lőrinc magister érdemeinek felsorolása közben említi, hogy Lőrinc Jaroszló vára alatt egy ellenséges bárót levetett lándzsája ütésével (deicere ictu lanceali).

1251: IV. Béla Erne varasdi ispán vitézi tetteiről: az osztrák végeken több lándzsadöfést elviselt (punctus lancearum), majd az osztrák herceg kipróbált lovagját győzte le. Később az ellenfél egy kapitány támadta meg, akit lándzsájával úgyszintén levetett. Ellenfele dőfése a lovát sebesítette meg.

1255: IV. Béla Tamás fia András érdemeiről: Frigyes osztrák és stájer herceg serege ellen mindenkit megelőzve rohamot intézett (impetum faciens) egy német lovag ellen, aki közben őellené támadott (contra se impetuose). András a németet levetette lándzsájával harci ménjéről és lovagi módon (militariter) megölté. András az ellenfél lándzsája két helyen is megsértette.

1264: IV. Béla megismétli Lőrinc magister, udvarbíró mosoni comes érdemeit (v.ö. 1245): A báró levetésére most a lándzsa-roham kifejezést használja (impulsu lanceali). Frigyes herceg ellen Parduch vára alatt megmérkőzött egy párharcra önként vállalkozó ellenséges vitézzel, akit lovával együtt ledöntött. Később az ő lovát ölték meg és csak csodával határos módon tudott visszajutni, gyalogosan, a saját táborába.

1267: István ifjabb király Iván fia Andrásnak, tárnokmesterének: A Kemény fia Lőrinc elleni harcokban elsőként avatkozott a küzdelemben és lándzsájával leterítette (prostravit) Lőrinc seregének zászlótartóját, és hasonlóképpen tett két másik nehézfegyverzetű lovaggal is.

1268: V. István Sándor szabolcsi ispánnak: A Kemény fia Lőrinc elleni csatában leterítette az ellenfél egy nehéz fegyverzetű lovagját, annak pajzsát pedig a királynak küldte győzelme jeléül. Majd az ellenfél egy lovagja a király lovának nyergébe törte zászlós lándzsáját, de a királynak sikerült végeznie támadójával. Ez utóbbi esemény világos utalás a magasított első nyeregkápára, amelynek ábrázolásai a Képes Krónikából jól ismertek.

1270: V. István Omode fiainak, Kutennek és Andornaknak: Kuten a cseh király ellen Mosonnál egy, az ellenséges hadrendből kitörő lovagot lándzsájával levetett és elfogott.

1273: IV. László Ják nb. Kázmér fia Chepánnak: A cseh király ellen Stájerországban Frustim vára alatt elsőként tört be az ellenséges hadrendbe és ott egy ministerialist lándzsájával vitézül levetett és megölt. Egyébként mind lándzsával, mind nyíllal dicséretesen tudott banni.

1274: IV. László Köveskúti György comesnek: Sahi Pétert harci fegyverzetrel levetette és elfogta.

1274: IV. László Lukács comes fiának, Pécs nb. Benedeknek: A cseh király ellen a soproni végeken, amikor az ellenfél zászlós lovasának rontott, lándzsadöfésével megsebesítette (exadverso viriliter occurrentem ictu lanceali vulneravit). Majd később Lus-ban előretartott lándzsaheggyel halálra dőfött egy lovagot (agmen pretenta irruens cuspid).

1293: III. András Pál comesnek: Bécs vára alatt lándzsájával egy németet levetett harci ménjéről (deponendo).²⁷

Az idézett példákban szembetűnő a vitézséget végrehajtók előkelősége, ami egyszerre mutatja, hogy az új harcmodor a király (ifjabb király, herceg) környezetéből terjedt (már régóta) és azt, hogy e tetteket az ő körükben jutalmazták leginkább. Lényeges, hogy nemcsak külföldi csapatokkal vívott ütközetekben, hanem belháborúkban is előfordulnak. A példák úgy tekinthetők, mint egy már a XII. században szűk körben alkalmazott technikai változás szélesebb körben való elterjedésének bizonyítékai.

Végül említést kell tenni a lovagi tornákról. Valószínű magyarok részvétele azon a tornán, amelyet 1189-ben Barbarossa Frigyes abból az alkalomból rendezett, hogy III. Béla serege szívélyesen fogadta a Szentföldre tartókat. Már konkrét adatunk van egy Bécs alatt megrendezett párviadalról, amelyen egy magyar vitéz is részt vett 1220-ban. II. András szentföldi hadjáratának az ilyen irányú hatása sem lebecsülendő.²⁸

²⁷ 1235: CD IV/1. 22—23. o. *Szentpétery Imre—Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II. k. Bp., 1923—1961. (a továbbiakban — Reg. Arp.) No. 608.; 1244: CD VI/1. 343. o. Reg. Arp. No. 792.; 1245: CD IV/1. 397. o. vö. Reg. Arp. No. 1403.; 1251: Árpádkori Új Okmánytár. (Kiad. Wenzel G.) (a továbbiakban — ÁÚO) VII. 322. o. (1. CD IV/2. 92. o.); 1255: CD IV/2. 314—315. o. Reg. Arp. No. 1055.; 1264: CD IV/3. 196. o. Reg. Arp. No. 1403.; 1267: CD IV/3. 408. o. Reg. Arp. No. 1869.; 1268: HO VI. 153. o. Reg. Arp. No. 1882.; 1270: HO VIII. 134. o. Reg. Arp. No. 1926.; 1273: ÁÚO XII. 73. o. Reg. Arp. No. 2389.; 1274: ÁÚO XII. 103—104. o. Reg. Arp. No. 2466.; 1274: HO I. 60. o. Reg. Arp. No. 2462.; 1293: CD VI/1. 242. o. Vö. *Borosy A.*: A XI—XIV. századi magyar lovasságról, 160—164. o.

²⁸ Lovagi tornákra l. *Fleckenstein, Josef*: Friedrich Barbarossa und das Rittertum. In: Das Rittertum im MA. WdF Bd. 349. 407—408. o. (Festschrift für Hermann Heimpel. Bd. 2. Göttingen, 1972. 1023—1041. o.); *Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971. 49—50. o.

3. A felővezés

Kurcz Ágnes említett monográfiájában joggal jegyzi meg a magyarországi lovagi kultúráról, hogy „a XII. században is, de különösen a XIII. századtól vannak kétségtelen nyomai, vannak ellene szóló adatok, és a legdöntőbb negatívum: az adathiány, a kultúra térképen uralkodó fehér foltok, a hallgatás.”²⁹ Az történész kételyeit is nem kis mértékben erősíti meg az a tény, hogy felővezésről, lovaggá avatásról szóló tudósításokkal az Árpád-korban alig találkozunk, de 1301 után is csak kis számban, szinte kivétel nélkül csak külföldiekkel kapcsolatban. A lovaggá ütésről azonban meg kell jegyezni, hogy nem minden országban terjedt el egyidőben, német területen, Csehországban csak 1350 után.³⁰

Nem kevésbé érdekes, ahogyan a felővezés francia nyelvű változata — „adouber” — fokozatosan felvette a lovaggá avató értelmet és korábbi elsődleges technikai jelentései [felfegyverzett, (védő) fegyverzet] háttérbe szorultak. Ceremoniális jelentése 1180 után terjed el, ismét jelezve az e téren Nyugat-Európában a XII. században végbement fontos változásokat.³¹ A felővezésre vonatkozó, a hazai szakirodalomban elterjedt és elfogadott megállapítás azonban kiegészítésre szorul, bár megjegyzéseink a végső következtetéseken alapszabán nem változtatnak.

A lovaggá avatás és felővezés szertartása és az ehhez csatlakozó szövegformulák történetileg alakultak ki. Ezek előzményei olyan korszakba nyúlnak vissza, amikor még a „lovagság” nem is létezett, következésképpen a „miles” sem jelenthetett lovagot. Legkorábbi ide vonatkozatható emlékek a koronázási ordókban találhatók és a király felővezéséről tudósítanak. Az előforduló „militare, militans, in militia” kifejezések a király, császár kötelességeire, szolgálatára utalnak Isten szolgálatában (servitium, debitum, ministerium). A fegyverekkel kapcsolatos „benedictiones” is eredetileg az uralkodóra, mint a hadak urára majd pedig elit harcosaira vonatkozott, akiket a kard, lándzsa, páncél, sisak, zászló használatára jellemzett.³²

Ezen a ponton sikerül a magyarországi szövegemlékeket is bevonni vizsgálódásainkba, mégpedig ezeknek egy műfaját: a pontifikálékát. Radó Polikárp nagy katalógusa összesen két hazai eredetű pontifikálét tartalmaz és jellemző módon mindkettőben előfordul a lovagi fegyver megáldása: a kardé. Az Árpád-kori fejlemények szempontjából különösen a talán veszprémi eredetű Pontificale Strigoniense érdemel figyelmet, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek a Clm. 317. jelzet alatt. Noha a kódex összeállítása a XIV. század első felében történt, joggal feltételezhető, hogy az alapul vett mintapéldányok jóval az Árpád-korba nyúlnak vissza, mivel a bemásolt formulák nagy régiséget mutatnak. Így például a kódex összeállítója figyelmen kívül hagyja Guilelmus Durandus (†1298) pontifikáléját, amely pedig meghatározóvá vált a későbbi pontifikálékra nézve.³³

Nem meglepő, hogy a X. századi (950—963) német—római pontifikálében már megtaláljuk a kard megáldását. Az általunk most közölt benedictiók igen elterjedtek, a XIII. század végéig használatban maradtak és bekerültek Durandus pontifikáléjába is, már a lovagi felővezés szertartásának a részeként. A „Benedictio ensis” formulája mutatja, hogy a szövegek az eredetileg az uralkodókkal szemben támasztott etikai elvárásokat (egyházak, özvegyek, árvaik védelme) közvetítették a Nyugat-Európában a XI. században formálódó lovagság felé. A király-ordókkal való közvetlen hasonlóságra mutat az „Accingere gladio tuo super femur tuum, potentissime...” (Psalm. 44.4.) idézet, amely az Ottó-kori pontifikálék király-koronázási ordójában is megvolt. Kódexünkben azonban a királyi és lovagi benedictiók határozottan elkülönülnek. A kézirat külön hozza a koronázási-ordót (88 verzó—95 rektó) „Ordo ad benedicendum regem” rubrummal. Ennek külön fegyveráldásai vannak, így a kard átadása (gladii traditio) „Accipe gladium per manus episcoporum licet indignas...” kezdettel, vagy hasonlóképpen a VIII. század végétől ismert király-áldás (benedictio super principes) „Deus inenarrabilis auctor mundi...” kezdettel. A formula és a hozzá kapcsolódó szertartás társadalmi degradálódásának egyik állomása, amikor a királyi kardfelővezés (Schwertleite) Cambrai-ben lovaggá avatássá is válik (Ordo ad armandum ecclesiae defensorem vel alium militem, Ritterweihe). E folyamatban, a korábban egyházi részből megvetett militia saecularis-nak militia Christi-vé alakításában döntő volt VII. Gergely pápasága, majd az elkövetkező kereszteshadjáratok. A kódexünkben található „Benedictio ensis”-t legkorábban a XI. század végétől alkalmazhatták a lovagságra, mindenesetre Flori gyűjtésében

29 Kurcz Á.: i. m. 8. o.

30 Iwańczak, Wojciech: Pasowanie rycerskie na ziemiach czeskich — ceremonia symboliczna i instrument polityki. In: *Kwartalnik historyczny*, 91. (1984) 255—276. o. Rezümé 276—277. o.

31 Flori, Jean: Sémantique et société médiévale: le verbe adouber et son évolution au XII-e siècle. In: *Annales É. S. C.* 31. (1976) 915—940. o., 934—935. o.

32 Flori, J.: Chevalerie et liturgie. In: *Moyen-âge*, 94. (1978) 247—278., 409—442. o.; Althoff, Gerd: Nunc fiant Christi milites, qui dudum extiterunt raptores. Zur Entstehung von Rittertum und Ritterethos. In: *Saeculum*, 32. (1981) 317—333. o. A felővezésre l. még Erben, Wilhelm: Schwertleite und Ritterschlag. In: *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 8. (1918—20) 109., 124. o. és SRH Tom. I. 383., 389. o. (stb.)

33 Radó, Polycaepus: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. (Ed. rev. L. Mezey) Bp., 1973. 446—458., 458. o.; Szigeti Kálmán: Mesko veszprémi püspök (1334—44) pontifikáléja. In: *Magyar Könyvszemle*, 88. (1972) 5—13. o.

először egy XII. század végi klosterneuburgi kézirat említi már kifejezetten a lovagsággal kapcsolatban, „új lovag avatására” (ad faciendos novos milites) címmel.³⁴

Az egyház szerepét a lovagi rituálékban a források sokoldalúan bizonyítják a XII—XIII. században, mégis a XI. század vége és a XIII. század vége között nem keletkeztek újabb formulák. Azaz a régebbi, eredetileg más célból megalkotott benedictiókat adaptálták a lovagság számára. A XIII. század végén rögzítenek Nyugat-Európában egy újabb benedictio-füzért. Ez „az új lovag megáldása” (de benedictione novi militis) címet nyerte és először a Durandus-féle pontifikáléban (1293—95) fordul elő. Szempontunkból azért érdekes, mert már a korábban említett második hazai eredetű liturgikus kéziratban, Pruisz János valószínűleg nagyváradi eredetű esztergomi pontifikáléjában (1477—1490) is megtalálható a 63 verző—64 verző fóliókon.³⁵

Jól megfigyelhetők a korábbi benedictiókból átvett formulák, amelyek itt egy új, részletezett, kifinomult szertartás részeivé váltak. A két kódexben található benedictiók közötti megfelelések egyúttal feltételezésünket is alátámasztják, hogy a „benedictio ensis” maga is szolgálhatott lovagi felövezés kísérő formulájaként. A sarkantyúátadás korábbi császár-ordo maradványa, a XI. század második feléből. A benedictiók a lovagság társadalmi rangjának a megnövekedését, renddé szerveződését jól mutatják, bár alaposan megkésve: „...a lovagi rendet a nép védelmére akartad rendelni...”, „...és miként alacsonyabb helyzetéből a lovagság új méltóságára emelkedik...” Egyben tükrözik a lovagi erényeknek az egyházi és teológiai erényekhez való szoros kötődését is.³⁶

Megállapítható, hogy a középkori magyarországi pontifikálék közül a fennmaradtak mind tartalmazzák a lovagi felövezés szertartásának nyomait. Ennek tükrében ajánlatos megkülönböztetni a lovaggá avatási szertartás világi és egyházi részét. Nem beszélhetünk tehát a lovaggá avatással kapcsolatos források teljes hiányáról, hanem csak a világiakéről.³⁷ Ugyanakkor ezeknek a forrásoknak megléte még szembetűnőbbé teszi az okleveles és elbeszélő forrásoknak az egyházi felövezés gyakorlatáról való hallgatását.

34 *Flori, J.*: Chevalerie... 272—273. o.

35 *Radó, P.*: i. m. 458—461., 460. o.

36 *Flori, J.*: Chevalerie... 409—414. o.

37 A nehézlovas harcmodor társadalmi összefüggéseire *White, L. Jr.*: Technologie médiévale et transformations sociales. Paris, 1969. 1—25. o.